

¹Y.E. Tansü, ²S. Çerkezoğlu

¹Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gaziantep, Türkiye (e-mail: ytansü@gmail.com)

² Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Gaziantep, Türkiye (e-mail: semracc27@gmail.com)

Yeni Çağda Bir Türk Devleti: Kazan Hanlığı Üzerine*

Özet

XV. yüzyıl başlarında Altın Ordu Devleti dağıldıktan sonra bu topraklarda yer yer Türk hanlıkları kurulmuştur. Orta - İdil sahasında kurulmuş olan Kazan Hanlığı, bu hanlıklardan birisi olup, Türk-İslam devletidir. Bu hanlığın kurucusu, Çingizoğullarından Uluğ Muhammed Han'dır. Merkezileşmenin tamamlandığı Halil Han döneminde, Kazan Hanlığı'nda gruplaşmalar oluşmaya başlamıştır. Çar III. İvan, Tatar Hanlıkları arasındaki mücadelelerden istifade etmiş, aynı zamanda dağılık Rus Knezliklerini, Moskova etrafında toplayarak Milli Rus Devleti'ni kurmuştur. Çar III. İvan 1478 yılında Novgorod şehrini ve ona tabi Sibirya'ya kadar uzanan geniş sahayı, kendi topraklarına katmıştır. Bundan sonra güç dengesi, Rusların lehine değişmiştir. Kazan Hanlığı, Moskova tarafından tehdit edilmeye başlamış ve Kazan Hanlığı üzerinde Rus baskısı bütbütün artmıştır. Çar IV. İvan, Kazan Hanlığı'nı alabilmek için Kazan'dan 60 km yukarda Sviyajsk Kalesi'ni yaptırmış (1551) ve Kazan şehri her taraftan abluka altına alınmıştır. Rus istilası ile Bulgar Tatarlar'ı tarafından biriktirilmiş olan medeniyet değerleri, kitaplar, el yazmaları, sanat eserleri tahrip edilmiş, cami ve mescidler yıkılmıştır. Kazan Türkleri, Çirmişler ve Çuvaşlar, Ruslara karşı yer yer ayaklanmışlar fakat Kazan ilindeki ayaklanmalar kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Kazan Hanlığı, Moskova kolonisi haline getirilmiştir. 1437'de Uluğ-Muhammed Han tarafından kurulan Kazan Hanlığı, 115 yıl sonra, Moskova Çarı IV. İvan, eliyle sona erdirilmiştir. Rus hükümdarları, işgal ettikleri Türk toprakları üzerindeki Türk ve Müslümanlara karşı çoğunlukla baskıcı ve yıkıcı bir politika izlemişlerdir. Karadeniz'in kuzeyindeki Türk topraklarını hakimiyeti altına alarak, başarılı bir şekilde islavlaştıran Ruslar, dünyanın en geniş topraklarına sahip bir devlet olmuştur.

Bu çalışmada, XV. asırda, bugünkü Rus topraklarında hüküm süren Kazan Hanlığı'nın, siyasi tarihine kronolojik olarak kısa bir bakış yapılmış ve Rusların Slavlaştırma politikalarına değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazan, Türk, İslam, Devlet, Bağımsızlık, Rusya

---

* Bu makale, 3-5 Nisan 2020 tarihleri arasında Gaziantep'te düzenlenen 5. *Uluslararası GAP Sosyal Bilimler Kongresi*'nde bildiri olarak sunulmuş olup yeniden düzenlenmiştir.

¹Y.E. Tansü, ²S. Çerkezoğlu

¹Assoc. Prof., Gaziantep University, Faculty of Science and Letters, Department of History, Gaziantep, Turkey (e-mail: ytansu@gmail.com)

² Doctoral Student, Gaziantep University, Institute of Social Sciences, Department of History, Gaziantep, Turkey (e-mail: semracc27@gmail.com)

A Turkish State in the New Age: About Kazan Khanate **

Abstract

After the Golden Horde State broke up in the beginning of the 15th century, Turkish khanates were established in these lands. Kazan Khanate established in the area of Medium Volga is one of these khanates and it is the Turkish-Islamic state. The founder of this khanate is Uluğ Muhammed Han from Chinggisid. During the Halil Han era, when centralization was completed, groupings began to form in Kazan Khanate. Wed III. Ivan benefited from the struggles between the Tatar Khanates, and also gathered the scattered Russian Knezliks around Moscow and established the National Russian State. In 1478, Wed III. Ivan, added the city of Novgorod and the wide area extending to Siberia, which is subject to it, to its territory. After that, the balance of power changed in favor of the Russians. The Kazan Khanate has been threatened by Moscow, and the Russian pressure on the Kazan Khanate has increased completely. Wed IV. Ivan built the Sviyajsk Castle (1551) 60 km above Kazan in order to take Kazan Khanate and the city of Kazan was blockaded from all sides. Civilization values, books, manuscripts, works of art accumulated by the Russian invasion and Bulgarian Tatars were destroyed, mosques and masjids were destroyed. Kazan Turks, Çırmiş and Chuvash rioted against the Russians in some places, but the riots in Kazan were suppressed in a bloody way. Kazan Khanate has been turned into a Moscow colony. Kazan Khanate founded by Uluğ-Muhammed Han in 1437, Kazan Khanate 115 years later, Moscow Wed IV. Ivan was terminated by his hand. Russian rulers mostly followed an oppressive and destructive policy against Turks and Muslims on the Turkish lands they occupied. Having successfully dominated the Turkish lands in the north of the Black Sea, the Russians successfully became a state with the largest lands in the world.

In this study, In the 15th century, a chronological overview of the political history of Kazan Khanate, which prevails in the Russian territory today, was made and the Russian Slavisation policies were mentioned.

Keywords: Kazan, Turkish, Islam, State, Independence, Russia

Bizans kaynaklarında, *Turcia* olarak bahsi geçen Türk toprakları, Doğu Avrupa yani günümüzdeki Romanya, Ukrayna ve Karadeniz'in kuzeyindeki araziye kapsar. Hazar, Kuman, Peçenek ve Uzların Ukrayna'dan Urallara kadar nüfuzu, Moğolların 1237'de bölgede hakimiyeti ele geçirene kadar sürmüştür. IV. asır sonunda Bulgar Türkleri İdil üzerinde Bulgar şehrini kurmuş, bu hakimiyet Moğolların 1237'de bölgede

---

**This article was presented at the 5th International GAP Social Sciences Congress held in Gaziantep on 3–5 April 2020.

hakimiyetine kadar sürmüştür. Seton-Watson'a göre; “bilinen tarihin çoğunda, İdil bir Türk nehridir” [1, s. 675].

Türkistan ve Batı Sibirya'dan, yeni yeni Türk zümrelerinin Kama nehri dolaylarına gelmesi ile Moğollar, Türkler arasında yok denecek kadar azalmıştır. Altın Ordu hanı Berke Han'ın miladi 900 yılında, İslamiyet'i kabulü ile büyük bir kısmı Müslüman olan Orta İdil sahası ile Altın Ordu Devleti'ndeki Müslüman ahali ve Türk kavimlerinin birleşmesi sonucunda Kazan Türkleri adlı yeni bir etnik unsur meydana geldi. Kama bölgesinde M. I. yy.'dan beri Türk kökenli kavimler bulunmaktaydı. Hunlardan kalma Sabirler, VII. ve VIII. yy.'da buralar Azak çevresinden gelen Türk kökenli Bulgarlar, Kıpçaklar, bu sahanın en eski halkı olan Fin-Ugor kökenli Çirmiş, Ar ve Mokşi veçhile İdil'i geçerek Batıya doğru giden Türk ve Moğol kavimlerden Avarlar, Peçenekler ve Uzlardan da azda olsa bölgede mevcuttu [2, s.153].

Öncesinde, Bulgar devletinin toprakları olan ve büyük olasılıkla, XIII. yy. başlarında sınır kalesi olarak kurulan, Kazan şehrinin de bulunduğu Orta İdil sahası, ekonomik, etnik ve stratejik bakımdan kendi başına bir devlet tesisi için çok müsait bir yerdir. Çingiz oğullarının Altın Ordu Hanı Canibek'in ölümünden sonra (1357) taht kavgaları yaşanması ve Aksak Timur'un 1391 ile 1395 yıllarında Kıpçak şehrini tahrip etmesi, Altın Ordu devletinin zayıflamasına neden olmuştur. Bu durum sonucunda bölgede yer yer hanlıklar kurulmuştur. Kama Bulgarlarının hakim olduğu Orta İdil sahasında Kazan Hanlığı kurulmuştur Kazan Hanlığı, XV. yy.'da Altın Ordu Devleti'nin parçalanmasının ardından, Orta İdil Boyu ile Kama Yanı bölgelerinde kurulmuş Türk-İslam devletidir [3, s. 227].

Kazan Hanlığı, adını hanlığın başkenti olan Kazan'dan almıştır. İtil (Volga) nehrinin orta sahasında eski İtil Bulgar Devleti'nin olduğu topraklarda kurulmuştur [4, s.136]. Doğusunda Nogay Hanlığı, güneyinde Astrahan Hanlığı, güneybatısında Kırım Hanlığı, batıda Moskova Knezliği, kuzeyde Komi ülkesi ile komşudur. Kazan Hanlığı'nın idari merkezleri; Alat, Arsk, Züri, Aladır'dır. Halkın kökeninin Bulgar soyundan olduğuna dair göstergeler vardır [5, s.7].

İtil Bulgarları zamanında, Volga nehrinin büküm yerinin batısında “Kaşan” adında bir şehir görülsede “Kazan” veya “Gazan” ismi Bulgarlar zamanında yoktu. Kazan ismi ilk defa Timur zamanından belgelerde “Gazani” ismi ile görülüyor [6, s.180].

Fin ve Türk kavimleri bölgedeki nehir adlarının sonuna “-zen, -san, -san” ekleri verdikleri ve böylece Kazan kelimesinin bir nehir isminden geldiği görülmektedir [7, s. 689].

Şehre neden *Kazan* adı verildiği konusunda çeşitli rivayetler vardır. Şehrin yanından geçen, Kazanka Irmağı'ndan dolayı şehre Kazan adı verilmiş olabileceği ilk tahminler arasındadır. Irmağın içinde kazanı andıran derin çukurluklar bulunmaktadır. M. Hudyakov, şehre bu adın verilmesinin sebebi olarak; şehrin doğal görünümünün kazana benzemesinden kaynaklanmış olabileceğini söyler [8, s. 3–5] Bu rivayetlerde geçen *Kazan* kelimesi, yemek kazanı olarak anlatılmaktadır.

“*Tüybike Kazanı*” adlı rivayette, Bulgar devletinin halkı Aksak Timur'un askerinden kaçarak İdil nehri kenarında, beğendiği bir kıyıya yerleşir ve buraya altı put ağırlığında olan altın zincirli kazanı gömer. Yiyecek, içecek ve bolluk simgesi olan kazan, Tatarlara asırlarca hayır duasında bulunsun diye yapmışlardır. Bazı rivayetlerde ise şehrin ateş yakmadan kazan kaynayan yere kurulması ve bu yüzden Kazan olarak adlandırılması anlatılır [9, s.128].

R. Habiev'e göre, Kazan kelimesinin kökeni, Mançur dilindeki *gasan*; büyük köy, sınır, hudut kelimesinden almış olabilir. Kazan kelimesi etimolojisi hakkında en mantıklı açıklamayı Tatar tarihçi A. Halikov yapmıştır. Buna göre, bu kelime; *kaz* kökü ve *an* ekinden türemiştir. Bu ek eski Türk dillerinde, *yer*, *bölge*, *ulus* anlamlarına gelmektedir. Kazan kelimesi eski zamanlarda sınır boyu anlamlarında kullanılmış olma ihtimali yüksektir. Bu adlandırma, yapıldığı sırada Kazanka Nehri'nin, kuzeyinde Bulgar topluluklarının sınırı olduğunu varsaymıştır [8, s. 3–5].

Kazan Hanlığının Kuruluşu

Uluğ Muhammed Han (1437-1445)

Çingizogullarından Canibek Han'ın ölümünden sonra (1357) Altın Ordu Devleti'nde, taht mücadeleleri baş gösterir. 1391–1395 yılları arasında, Kıpçak ilinin Aksak Temir tarafından tahrip edilmesi üzerine Altın Ordu Devleti dağılmaya başlar ve bu topraklar üzerinde Türk hanlıkları kurulmaya başlar. Daha önce Kama Bulgarlarının hakim olduğu Orta İtil sahasında, Uluğ Muhammed Han tarafından “Kazan Hanlığı” kurulur [2, s. 154]. Uluğ Muhammed Han, Çingiz'in oğlu Cuci neslinden Tuka-Timur budağına mensuptur.

Altın Ordu devletinin dağılma dönemlerinde, Uluğ Muhammed Han taht mücadelelerini kaybederek geri çekilmek zorunda kalır. Saraydan ayrılarak, kuzeye yönelir. Moskova toprakları sınırındaki Belev'e gelir. Uluğ Muhammed Han, Altın Ordu hanı iken, Moskova knezi olması için II. Vasili'ye yardım ettiği halde II. Vasili bu durumdan rahatsız olur. Uluğ Muhammed Han, II. Vasili'ye düşmanlara karşı birlikte hareket edeceğini

hatta her ihtimale karşı oğlu Halil Han'ı kendisine rehin verebileceğini söyler. II. Vasili yine de Uluğ Muhammed Han'ın bölgeyi terk etmesini ister. Moskova knezi II. Vasili, Muhammed Han'a karşı 20-30 bin kişilik bir ordu gönderir. Belev'de 5 Aralık 1437'de Uluğ Muhammed Han, kendi ordusundan on kat büyük olan, bu orduyu mağlup eder. Uluğ Muhammed Han, 1438 yılında on gün süre ile Moskova'yı kuşatır fakat bir sonuç elde edemez.

Uluğ Muhammed Han, Nijni Novgorad'ı alarak, buraya yerleşir. 1445 yılında Murom şehri üzerine yürür fakat II. Vasili, Uluğ Muhammed Han'ın ordusunu geri püskürttüler ve Suzdal şehrine çekilirler. Uluğ Muhammed Han, oğulları Mahmutek ve Yakup'un komutasında bir orduyu Suzdal üzerine gönderir. II. Vasili bu çarpışmada yaralı ve esir düşer. II. Vasili ve Uluğ Muhammed arasında bir antlaşma tesis edilir [8, s. 26].

Bu antlaşmaya göre II. Vasili 200.000 ruble vergi ödemeyi kabul eder. Moskova şehirlerine "baskas" denilen, vergi toplayan memurlar gönderildi. Verginin karşılığı olarak bazı Rus şehirleri Kazan Hanlığı'na bırakıldı. II. Vasili bir müddet esir tutulduktan sonra serbest bırakılmıştır. [2, s.158] Bu zaferden sonra Uluğ Muhammed Han oğlu Kasım'a Oka nehri üzerinde Hankirman merkez olmak üzere Kasım Hanlığı'nı kurdu [4, s. 137].

Moskova knezi II. Vasili ile yapılan antlaşmadan sonra Uluğ Muhammed Han hayatını kaybetmiştir. Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Mahmutek tarafından öldürüldüğü düşünülmektedir. Nitekim ölümünden sonra oğulları Kasım ve Yakup'un bölgede kalmayıp, II. Vasili'nin hizmetine girmeleri, Mahmutek'den kaçtıklarına bir gösterge olabilir. [8, s.25-27]

Uluğ Muhammed Han Türk illerini Rus istilasına karşı koruyarak, sadece kendi hanlığın değil, Türk tarihinin de önemi şahsiyetlerinden biri olmuştur. XV. yy. başında Altın Ordu Devleti'nde teröre son vermiş ve Kazan Hanlığı'nı kurmuştur [2, s.159]. Uluğ Muhammed Han'ın Kazan şehrini alıp almadığı tam tespit edilememiştir. Büyük ihtimalle burası Mahmutek döneminde istila edilmiştir. Nitekim J. Pelenski'nin kitabında III. Vasili (1505–1533) Kanuni Sultan Süleyman'a gönderilen belge yayınlanmış olup, bu belgeye göre Mahmutek, Kazan Hanlığı'nın ilk Han'ı olarak görülmektedir [8, s. 28]. Kazan Hanlığı'nın kuruluşu konusunda iki farklı görüş vardır. Birincisi 1437'de Altın Ordu Devleti'nde çıkan taht kavgalarından çekilerek Kazan Hanlığı'nı kurar. İkinci görüşe göre 1445'te Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Mahmutek'in tahta geçişi ile hanlık

kurulmuştur. Sonuç olarak kuruluş süreci 1437–1445 yılları arasında tamamlanmıştır [4, s. 136].

Kazan Hanlığı'nda Merkezileşme Mahmutek Dönemi (1446–1461)

Çuvaşlar, bölgede gemicilikteki ustalıkları ile bilinmektedir. Mahmutek 1446'da nehir üzerinden sallar ile giderek, Ustyüğ şehri üzerine bir sefer düzenler. Bu sefer sırasında izlenen güzergah Çuvaşların arazisinden geçmektedir. Dolayısı ile Mahmutek'in, Çuvaşlardan yardım aldığı düşünülmektedir. Çuvaşlar, Kazan ve Moskova arasındaki sınır şeridinde yerleşmiş olup, iyi savaşçılardı. Kazan'ı Rus tehlikesine karşı korumaktaydılar. Mahmutek Ustyüğ şehrini ve 11.000 deneg kurtuluş fidesini almışlardır. Ustyüğ şehri önemli bir ticaret merkeziydi ve Kazan'ın ticari ve siyasi alanı, bu şehrin alınması ile genişletilmiş oldu. Böylece Kazan Hanlığı'nın merkezileşmesi adına büyük bir adım atılmış oldu.

Mahmutek döneminde, Moskova knezi II. Vasiliy, Dimitri Semayka ile mücadele etmekteydi. Mahmutek bu durumdan istifade ederek gücünü artırmıştır. 1448'de Murom, Vlademir ve çevre şehirlere askerlerini yollamıştır. Murom şehri de, Ustyüğ şehri gibi kürk ticareti ile ünlü bir ticaret merkezidir.

1455'te Moskova Metropoliti Iona, Kazan Hanlığı'nın ileri gelenlerinden Saptiak'a, Mahmutek Han'ın karşısında kendisini övmesini isteyerek, hediyeler göndermiştir. Yine Metropolit İoanna 1460'ta Mahmutek Han'a, bir mektup yollayarak Han'ın tüccarlara iyi davranışından dolayı ona övgüler yağdırmıştır. Görülüyor ki, Kazan Hanlığı o dönemde Moskova knezliği karşısında güçlü bir konumdadır [8, s. 29–32].

Mahmutek döneminde Rus illerine karşı herhangi bir sefer görülmez. Bu durumda Moskova knezliklerinin vergilerini düzenli bir şekilde ödediği düşünülmektedir. Kazan ve İtil Bulgar şehirleri eski Altın Ordu başşehri Saray'ın yerini almıştır. Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olan Kazan şehri Kafkas, Türkistan, İran, Novgorad, Rus tüccarlarının kesiştiği bir noktadadır. Kazan Hanlığı bu dönemde kendi halinde yaşamayı tercih etmiş, buna karşılık Moskova knezliği güçlendikçe Kazan üzerinde baskı politikasını artırmıştır [2, s. 159–165].

Halil Han Dönemi (1461–1467)

Mahmutek'in ölümü üzerine yerine oğlu Halil geçti. Mahmutek'in ölüm tarihi tam olarak bilinmiyor. Knez II. Vasili'nin 1461'de Kazan Hanlığı'na karşı harekete geçmesi dolayısı ile Mahmutek'in bu tarihlere ölmüş olabileceğini göstermektedir. 1462 yılında II. Vasiliy ölmüş yerine

oğlu III. İvan (1462–1505) tahta geçmiştir. III. İvan 1462 yılında Kazan Hanlığı'nın doğu bölgesinde yaşaya Çirmişler üzerine sefere çıkmıştır. Çirmişlerin bulunduğu bölge stratejik bir konumda olup, kürk ve bal ticareti merkezlerinden biriydi. Çirmişler bu durumda Halil Han ile birleşerek Ustyüğ şehri üzerine sefere çıkmışlardır. Halil Han Kazan Hanlığı'nın merkezleşmesini tamamlayan kişi olmuştur. Bu durum ne yazık ki çok uzun sürmemiş; bir taraftan da Kazan Hanlığı içerisinde gruplaşmalar meydana gelmiştir [8, s. 32–33].

Kazan'da Rus Baskısı

Kazan Hanlığı'nda patlak veren parti mücadeleleri III. İvan'ın işine yaradı. 1467 yılında Halil Han'ın ölümü üzerine taht mücadeleleri baş gösterdi. Hanlığın ileri gelenlerinden bir kısım Mahmutek'in oğlu İbrahim'i, bir kısmı ise Uluğ Muhammed Han'ın oğlu olan Kasım Hanlığı'nın kurucusu Kasım'ı tahta geçirmek istedi [3, s. 230].

Kasım Han, Kazan Hanlığı'nın tahtına geçmek için planlar kurdu ve Rus knezi III. İvan'dan destek istedi [4, s. 137]. Bu durumda III. İvan'a Kazan Hanlığı'nın iç işlerine karışma fırsatı doğmuş oldu. Kazan Hanlığı'nın Milli Parti yandaşları İbrahim'i tahta geçirdi [3, s. 230]. Bu taht kavgası Kasım Han'ın ölümüne kadar yani 1468 yılına kadar sürdü.

Kasım Han, 1467 yılının Ekim ayında III. İvan ile beraber Kazan Hanlığı üzerine yürüdü ve bu birlik, Kazan Hanlığı tarafından geri püskürtüldü [4, s. 137]. Kazan kuvvetleri birçok esir ve ganimet elde etti. Moskova hükümeti bunun üzerine 1 Eylül 1469 yılında Kazan Hanlığı'nı ilk kez kuşattı. Kuşatma sonucunda Rus köleler serbest bırakıldı.

III. İvan 1478 yılında Novgorod şehrini ve Sibiryaya kadar uzanan toprakları kendi sınırlarına kattı. Hanlık üzerinde Rus baskısı, bundan sonra kuzeyden de dahil olarak, iyice arttı [2, s. 230].

1479'dan sonra Kazan Hanlığı'nda "Rus Partisi" ve "Milli Parti" adında iki parti oluşur. Bu partiler, Hanlık mücadelelerinde rol oynamaya başlar. Rus Partisi, Moskova yanlısı bir siyaseti savunurken, Milli Parti bu görüşün aksi bir siyaset yanlısı olup Rusların hanlığın içişlerine karışmaması gerektiğini savunur. 1485 yılında Rus düşmanı olarak bilinen Ali Han, Kazan Hanlığı'nın tahtına geçmiştir. Bunun üzerine III. İvan, büyük bir ordu ile Kazan Hanlığı'nın üzerine yürür [10, s. 33].

İbrahim Han'ın Sultan Hatun'dan olan oğlu on yaşındaki Muhammed Emin, Moskova knezi III. İvan'ın yanına eğitim amaçlı gönderilmiştir. Bu durum Moskova knezinin, Kazan Hanlığı'nın iç işlerine karışması için bir fırsat olmuştur. Rus partisi (Ali) İlham Han'ı Kazan

Hanlığı'nın tahtından alarak yerine Muhammed Emin'i geçirmiştir. Daha sonra Ruslar 1487 yılında Kazan Hanlığı üzerine büyük bir birlik ile yürümüştür Kazan şehri Moskova'ya teslim olmuş, Kazan Hanlığı'nın ileri gelenleri idam edilmiştir. III. İvan unvanlarına Bulgar beyi unvanını da eklemiştir [3, s. 231]. Ali Han ailesi ile birlikte Vologda şehrine sürgün edilmiştir [10, s. 33].

Muhammed Emin Han (1487–1495)

Moskova Knezliği, Kazan Hanlığını tamamen kaldırarak gücü kendisinde görmez ve burayı kendisine bağlı, hizmetli bir devlet konumuna getirir. III. İvan. Kazan tahtına Muhammed Emin'i çıkardı. Kazan Hanlığı ve Kasım Hanlığı'na ödemesi gereken vergiyi keser [4, s. 137].

Muhammed Emin Han, sekiz yıl boyunca III. İvan'ın emrinde ülkeyi yönetmiş, Rus tüccarlara ayrıcalıklı geniş haklar vermiştir. Saray Hanı'nın üzerine doğru Ruslar ve Kırımlılar ile birlikte yürümüştür

Kazan Hanlığı içerisinde bu Rus yanlısı siyaset tepki uyandırmıştır, 1495 yılında Kel Ahmed beyin liderliğini üstlendiği bir grup, hanlık sülalesinden Mamuk'u Kazan tahtına çıkartır. Muhammed Emin Han, Moskova knezine sığınmak zorunda kalır. Bu sıralarda Sibir hanzadesinin bazı hareketleri Kazan Hanlığı'nın ileri gelenleri arasında tepki uyandırdı. Bunun üzerine Kel Ahmed, Moskova ile anlaşmak zorunda kaldı.

Moskova knezinin yanında bulunan, Muhammed Emin Han'ın kardeşi Abdüllatif, Kazan ileri gelenlerinin isteği üzerine, III. İvan tarafından Han ilan edildi. Abdüllatif'in Ruslar karşı bağılılığı yoktu. Zamanla da Moskova aleyhine siyaset izlemeye başladı. Bunun üzerine Kel Ahmed Moskova'ya giderek, Rus ileri gelenleri ile görüştü. 1502 yılının Ocak ayında Bir Rus elçisi tarafından Abdüllatif tahtan indirildi ve Beloozero'ya sürgüne gönderildi. III. İvan'ın, oğul gibi gördüğü Muhammed Emin Han üçüncü kez tahta geçti. Bu tarihten sonra Moskova knezinin ihtiyarladığı, gücünün kırıldığı görülür [3, s. 231].

Kazan Hanlığı'nın Yeniden Bağımsızlığına Kavuşması

Muhammed Emin Han'ın İkinci Kez Tahta Geçişi (1502–1518)

Muhammed Emin Han'ın bu döneminde Moskova hakimiyetinden ayrılma politikası görülür. Muhammed Emin Han, Kazan Hanlığı'nın ileri gelenlerinden ve Moskova ile çok iyi ilişkiler içinde bulunan Uluğ Karaçi Kel Ahmet'i öldürtür. Moskova knezi III. İvan'ın yaşlanması Muhammed Han'ın siyasetinin değişmesinde etkili bir unsurdur. Muhammed Emin Han 1505 yılı Haziran ayında, Kazan panayırında, Moskova elçisi ile tartışma

yaşar ve onu öldürtür [8, s. 51]. Aynı yıl Moskova üzerine sefere çıkar. 22 Mayıs ve 22 Haziran 1506 yılında da Rus ordularını yenilgiye uğratar [4, s. 137].

Rus tüccarlarının malına el koyar, bazılarını esir alır, bazılarını öldürtür. Nijni Novgorad üzerine büyük bir ordu yollar. Birkaç gün süren bu kuşatma olumsuz sonuçlanır. Bunun üzerine Knez İvan Kazan üzerine asker gönderse de, askerler geri dönmek zorunda kalır [8, s. 51].

Daha sonra Muhammed Emin Han ve Moskova Knezi arasında gerginlik biter. Rus tüccarları Kazan Hanlığı'nda eskisi gibi ticaretini yapmaya başlar. İki devlet arasında 1512 yılında "Ebedi Barış" antlaşması imzalanır. Bu antlaşma Muhammed Emin Han'ın 1518'de ölümüne kadar devam eder [2, s. 232].

1517'de Muhammed Emin hasta iken, Rusya knezliği her ihtimale karşı tedbirini almış, Kazan Hanlığı taht adayı olan ve Rus düşmanlığı ile bilinen Abdullatif'i öldürmüştür [3, s. 232]. Muhammed Emin'in ölümünden sonra Kazan tahtında Uluğ Muhammed Han hanedanı son bulmuştur. Bundan sonra Kazan tahtı için Kırım ve Kasım hanlıkları devreye girmiştir [7, s. 690].

Kazan Hanlığı'nın Yıkılış Süreci

1487'de Kazan Hanlığı ve Rusya arasındaki esaslara göre Kazan tahtına Moskova knezinin uygun gördüğü aday tahta oturacaktır. Abdullatif'in öldürülmesinden sonra Kırım Han'ı Mehmedgeray'ın oğlu Sahip Giray tahta aday olduğunu III. Vasili'ye, teklif etse de olumsuz sonuç alır. Rus hükümeti Kazan'da Kırım nüfusunun artışı istememektedir. Rus hükümeti, Kazan tahtına uygun aday olarak, Kasım Hanı şeyh Evliyar'ın oğlu Şah Ali'yi uygun görür.

Şah Ali, 1519 yılının Şubat ayında Kazan Hanlığı'nın başına geçer. Şah Ali henüz on üç yaşında olduğundan idare daha çok Rus elçisi Karpov tarafından gerçekleştirilir. Güvenliği sağlamak bahanesi ile Kazan iline Rus askerleri yerleştirilmiştir.

Sidi Oğlan adlı şahsın liderliğini üstlendiği bir grupta milli hareketlenme görülür. Bu grup gizlice Kırım Hanlığı'na, Bahçesaray'a bir grup elçi gönderir. Kırım Hanı Sahip Giray ile anlaşma yapılır ve kendisi Kazan'a davet edilir. 1521 yılında Sahip Giray 300 askeri ile Kazan'a gelir. Rus taraftarları ve bazı Ruslar katledilir. Sahip Giray Kazan halkı tarafından çöşku ile tahta geçirilir. Bunun üzerine Şah Ali Rusya'ya sığınmak zorunda kalır.

Sahip Giray'ın 1521-1524 yıllarında Kazan Hanlığı'ndaki hakimiyeti, Hanlığın en parlak dönemlerindedir. Kırım ve Kazan askerleri 1521 yılında Moskova üzerine sefere çıkmıştır. III. Vasili, Kazan Hanlığına yeniden vergi ödemeyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Pek çok ganimet ve esir ile dönülen bu sefer sonrası, Rus tüccarlar ülkeden kovulmuştur.

Kırım Hanlığı hükümdarı Mehmedgeray, Ejderhan ile yaptığı bir savaş esnasında hayatını kaybeder. Yerine geçen Saadet Giray ile Sahip Giray arasında bir uzlaşma sağlanamaz [2, s.232]. Saadet Giray Moskova yanlısı bir siyaset izlemiş dolayısı ile Kırım ve Kazan Hanlığı işbirliği sona ermiştir. Bu durum üzerine Sahip Giray, Osmanlı Devleti'nden yardım yolları aramış fakat olumlu bir sonuç elde edememiştir [4, s. 137]. Sahip Giray giderken yerine Han olarak, Kırım'dan Safagerey'i tahta bırakır. Safagerey henüz 13 yaşındadır. Bu durum Ruslar için bir fırsat olmuştur [3, s. 233].

1524 yılında Rusların, Kazan Hanlığını almak için kuşatmaları olumsuzlukla sonuçlanır. Ruslar 1530 yılında yeniden harekete geçer ve bir kuşatma daha gerçekleştirir [4, s. 137]. Kazan Hanlığı'na, Nogay Hanlığı ve Ejderhan'dan yardım gelir ve çok miktarda Rus ateşli silahları Kazanlıların eline geçer [3, s. 233]. Fakat bu kuşatmadan sonra Kazan Hanlığı, Ruslar ile anlaşmak zorunda kalır. Kazan Hanlığı'nda Rus nüfusu artar ve Hanlık, Ruslar tarafından vergiye bağlanır [4, s. 137].

Halkın, Safa Giray'dan memnun olmamasından dolayı Kazan'ın ileri gelenleri onu tahttan indirerek yerine Kasım Hanı Can Ali'yi tahta geçirirler. Can Ali, Rus yanlısı bir politika izlediği için yine aynı zümre onu tahtan alarak öldürtür. Bu dönemde Kazan Hanlığı'nda Kırım zümresi, Safa Giray'ı yeniden Han ilan etmiştir. Bundan sonra güçlenen Kırım zümresi ve Safa Giray'ın, diğer zümrelere baskısı söz konusu olmuştur. Bundan sonra ülke içinde iç ayaklanmalar görülür [7, s. 690].

Ülke içinde Kırım Hanlığı'nın hakimiyet ağırlığı, Milli Parti taraftarları tarafından tepki toplar; bu hareketin başını da İbrahim Han'ın kızı Gevher Şad çeker. Bu dönemde yavaş yavaş siyasete kadınlarında karıştığı görülür. Safa Giray bir komplo ile tahtan indirilir. Gevher Şad idareyi eline alır. Kazan ileri gelenleri Moskova knezinden yeni bir Han isteğinde bulunur [3, s. 233]. Bundan sonra Şah Ali Han ikinci kez tahta çıkarılmıştır. Fakat Şah Ali Han halkın gözünde eski saygınlığını yitirdiğinden [7, s. 690], Şah Ali'nin on beş yaşındaki kardeşi Can Ali, tahta geçer. Rus yanlısı bir politika izleyen Can Ali evleneceği zaman dahi Rus knezinin iznini almış ve Nogay beyi Yusuf'un kızı Süyüm Bike ile

evlenmiştir. Can Ali Han'ın bu tutumları Kazan halkı tarafından hoş karşılanmamış ve 25 Eylül 1533'te öldürülmüştür [3, s. 234].

Kazan'ın ileri gelenleri Safa Giray Han'ı yeniden tahta geçirir. Safa Giray, Rus taraftarlarına karşı sert önlemler almıştır. Çirmişler bu dönemde Kazan Hanlığı'ndan ayrılıp Rusya'ya bağlandıklarını ilan etmişlerdir [7, s. 690]. Safa Giray Ruslara karşı bir sefer düzenledi. Diğer taraftan Kırımlıların ülke içinde muhalefet etkisinin artması ile Moskova knezi ile gizli bir antlaşma tesis edildi. Safa Giray 1546 yılına kadar tahtta kalabildi. Kazan ilinde Kırımlılara karşı bir ayaklanma sonucunda Safa Giray, Nogay mirzası Yusuf Bey'in yanına sığınmak zorunda kaldı.

Moskova knezi, Şah Ali'yi tahta tekrar geçirdi. Şah Ali tahtta sadece bir ay kalabildi. Rus kuklası olarak görülen Şah Ali, halk tarafından yine istenmedi. Safa Giray bu sırada Nogay askerleri ile Kazan'a gelip üçüncü kez tahta çıktı. Safa Giray, Rus yanlısı beylerin bir çoğunu idam ettirdi. Yetmiş altı bey Rusya'ya sığınmak zorunda kaldı. Kazan'da Milli Parti idareyi eline aldı ve Kazan Hanlığı'nda istikrar sağlandı.

Safa Giray, Can Ali'den dul kalan Süyüm Bike ile evlenmişti. İlk karısından olan oğulları Kırım'da yaşıyordu. 1546 yılında Safa Giray'ın vefatı ile Kırım Hanı Sahip Giray bu oğullarının Kazan iline gitmesine razı olmadı [3, s. 234]. Süyem Bike'den olan oğlu Ötemiş Giray henüz iki yaşında olduğundan idareyi eşi Süyüm Bike Hatun ve Kırımlı Koçak oğlan ele aldı. Bu dönemde Nogaylar, Çirmişler ve Çuvaşlar'da Rus yanlısı bir siyaset güdülür. Kazan Hanlığı'nda birlik ve beraberlik zayıflamıştır [7, s. 690].

Süyem Bike Hatun Nogay'lı Yusuf Mirza'nın kızıdır. Babası ve ikinci kocası Safa Giray gibi o da Rus düşmanı bir siyaset izlemiştir. Milli Parti'nin önemli temsilcilerindendir. Kazan Türkleri tarihinde çok sevilen ve saygı ile anılan bir hatundur. 1547 yılında Rus tahtında IV. İvan bulunmaktadır. Korkunç İvan unvanı ile bilinen IV. İvan bu dönemde henüz 17 yaşındadır. IV. İvan Ötemiş Han'ın hükümdarlığını kabul etmediğini beyan etti ve 1550'de Şah Ali ve Ejderhan beylerinden olan Yadigar'ı yanına alarak Kazan Hanlığı'nı kuşattı. Bu kuşatma IV. İvan için olumlu sonuç vermedi [3, s. 234].

IV. İvan, Şah Ali'nin tahta geçmesini, İtil nehrinin sağ yakasının Moskova'ya teslim edilmesini; Kırımlıların, Süyem Bike ve oğlu Ötemiş Han'ın teslim olmalarını istemişler. Kazanlılar bu şartlara boyun eğmek zorunda kalmıştır. Böylece Şah Ali Rus kuvvetleriyle birlikte Kazan'a girmiş ve üçüncü kez tahta oturmuştur. Şah Ali, Nogaylarla yapılan savaş

sonucunda, Kazan'dan kaçmak zorunda kalır. Bunun üzerine Kazan tahtına, Astarhan Sultanı Yadigar geçer [7, s. 690].

IV. İvan 1551 yılında, Kazan ilinin 60 km yukarısında, Züye nehrinin İtil nehrine döküldüğü yerde Sviyask Kalesi'nin inşası için emir verir. Kalenin inşası tamamlandıktan sonra Kazan Hanlığı her taraftan kuşatma altına alınır. Kazan'da ekonomik faaliyetler durur. Koçak Oğlan ve Kırımlı askerler kaçarken yakalanır ve Moskova'da idam edilir. Kazan'da, Koçak Oğlanın yerine Huday-Kul Oğlan ve Nur-Ali Şirin bey başa geçer. IV.İvan'ın istekleri; Şah Ali'nin tahta geçmesi, İtil Nehrinin sol tarafında bulunan ovalık alan Kazan Hanlığı'na, sağ tarafında bulunan dağlık alan Moskova'ya dahil olacak, Süyem Bike ve oğlu Moskova'ya teslim edilecektir. Kazan Hanlığı için yapılabilecek bir şey kalmamıştır. Çarın istekleri kabul edilir. Süyem Bike ve oğlu 11 Ağustos 1551 yılında Ruslara teslim edilir. Hanlıkta bulunan tüm Rus esirler serbest bırakılır.

Şah Ali'nin tamamen Moskova'nın keyfine göre hareket etmesi Milli Parti yandaşlarının hareketlenmesine yol açar. Bu durum üzerine Şah Ali bu milli yandaşlardan yetmiş kişiyi saraya ziyafet vermek maksadı ile çağırıp öldürtmüştür. Moskova hükümeti bundan sonra Kazan Hanlığını tamamen tabiiyetine almayı hedefler ve Şah Ali'yi tahtan indirip, Mikulinski adında bir Rus valisi gönderir. Rus valisi 9 Mart günü Kazan'ı teslim almak üzere geldiğinde bir güçlkle karşılaşır. Kazan ileri gelenlerinden İslam Bey, Kebek Bey ve Alike Narık Bey halkı örgütleyerek, kale kapılarını kapatır.

İdareyi ele alan Çapkun Otuç Oğlan ve diğer ileri gelenler, Nogaylardan yardım ister [3, s. 235]. 1552 yılında Astrahan hanı Kasım'ın oğlu Yadigar, Kazan Hanlığı tahtına davet ile çıkartılır. Bu sırada Kazan'ın dağlık tarafında bulunan Ruslar, endişelenir ve ayaklanır.

Kırım ordusu, Moskova tarafındaki Tula'ya kadar ilerledi [4, s. 138]. Kırım Hanı Devlet Giray emrindeki askerler, Tula şehrine hücum ettilerse de geri çekilmek zorunda kaldılar. Çok sayıda ganimet ve bir kaç silah Rusların eline geçti. Güçlenen Rus ordusu Kazan üzerine bir sefer tertip etti.

Rus ordusu 5 Ağustos 1551'de Kazan Hanlığı'nın sınırı olan Sura nehrinden doğuya doğru ilerler. 13 Ağustosta Rus kuvvetleri Züye kalesinde toplanır. Şah Ali'de buradadır. Şah Ali Han akrabası olan Yadigar Han'a direnmenin anlamsız olduğunu, teslim olmanın yerinde olacağını yazarak bir mektup yollar. Fakat Kazan Hanlığı direnişine devam eder. 20 Ağustos 1552 yılında Kazan büyük bir kuşatma altına alınır.

Rus ordusu, asker sayısı ve silah donanımı bakımından Kazan ordusundan üstündü. Kazan askerleri 30 bin olup 3 bin Nogay askerinden

destek alınmıştı. Ayrıca Ruslara arkadan saldırmak için Yapaça Bey, Şunak Mirza, Arça beyi Eyyüp'ün komutasında 15 bin kadar asker de mevcuttu.

Yapaça Bey, Rus ordularını çok hırpalamış olsa da Rus ordusu 1 Eylül'de bu kuvvetleri imha etti. Kazanlıların yer altından yaptıkları yollar, Ruslar tarafından havaya uçuruldu. 2 Ekim günü Kazan surlarının bir kısmı barutla yıkıldı. Ruslar şehre saldırmaya başladı. Ruslara karşı direnen Kul Şerif Molla ve etrafında toplananlar şehit oldu. Yadigar Han'ın yanındakilerden bazıları Ruslara teslim olsa da, Kazan müdafileri sonuna kadar savaşmışlardır.

Ruslar, Kazan'ı ele geçirmiş, erkek halkın çoğunluğu öldürülmüş, kurtulanlar esir alınmıştır. Kazan'ın her tarafı yağma edilmiş; cami, mescit, evler yakılıp yıkılmıştır. Kazan'ın maddi, manevi medeniyet eserlerinin çoğunluğu yıkılır ya da tahrip edilir. 1437'de Uluğ Muhammed Han tarafından kurulan devlet IV. İvan tarafından 115 yıl sonra yıkılır [2, s. 238]. Kazan halkının tam olarak itaat altına alınması, milli hareketlerin bastırılması XVI. yüzyıl sonuna kadar sürmüştür [4, s. 138].

IV. İvan Kazan'ı aldıktan sonra, şehirde 15 gün kadar kalmıştı. Şehri elde tutabilmek amacı ile gerekli önlemleri almıştır. Kazan Hanlığı, Rusların hakim olduğu ilk Müslüman devletti. Kazan şehri güçlü bir "Rus kalesi" haline getirilip, bütün Hanlık toprakları üzerinde denetim kurmak amacı ile stratejik noktalarda kaleler inşa edildi. Hanlığın olduğu topraklara Rus halkı iskan edildi.

Knez Petr İvanoviç Şuyskiy zamanında, Kazan Hanlığında, Rus idaresi daha sistemli bir hale gelmiştir. Kazan'da Ortodoks Piskoposluğu inşa edilmiştir (1555). Türk kavmi olan Çuvaşlar'a tam olarak hükmedebilmek amacı ile Çeboksarı şehri kalesi inşa edilmiştir.

Bu coğrafyada Kazan Hanlığını hatırlatacak mimari yapılar, Ruslar tarafından yıkılmıştır. "Süyümbike minaresi" veya "Han mescidi" diye bilinen kule, düşman gözetleme kulesi görevini de yaptığından yıkılmamış tahmin edilmektedir.

Kazan Hanlığı, Ruslar tarafından alındıktan sonra Kazan Kalesi surları dibine, Rus askerleri hatrasına "Yılan Tavı" adında bir manastır tesis edildi. "Blagoveşçeniye" katedrali ile Kazan zaptının hatrası olmak üzere Moskova'daki Kremlde inşa edilen "Vasiliy Blajennıy" katedrali IV. İvan'ın "Kazan Hanlığı"nın alışıının önemli hatıralarıdır.

Kazan şehri, mimari yapısı ile Rus şehri haline getirildi. Kazan Türkleri'ne Hanlık bölgesinde yaşaması ve şehre girmeleri yasak edilmiş, Kaban gölünün batısında, 150 hane inşa edilerek bu halkın bir kısmı buraya

yani “Tatar mahallesi” (bistes) olarak bilinen yere iskan edilmiştir. Buranın idaresi için Moskova'da “Prikaz Kazanskago Dvortsa” adıyla ayrı bir bakanlık (Prikaz) tesis edildi. Kazan ilinden başka, Başkurtlar sahası, Astarhan Hanlığı ve Sibir'in idaresi buraya bağlandı [11, s. 91–93].

Kazan Hanlığı hüküm sürdüğü 115 yıl içinde on dokuz defa han değişmiş, Bunlardan bazıları bir kaç defa tahtı işgal etmiştir. Hanlığın ileri gelen adamlarının ikiye bölünmesi ve devlet işlerine müdahale etmesi, yönetimde istikrarsızlık, Kazan Hanlığı'nın çöküşünü hızlandırmıştır [4, s. 137].

Kazan Hanlığı'nda Sosyo-Kültürel Yapı

Kazan Hanlığı coğrafi konum olarak ticari münasebetlere elverişli önemli bir stratejik konuma sahipti [2, s. 198]. Din ve ırk açısından bir çok halkın yaşadığı bir devlet olmasına karşılık, halkın çoğunluğunu Kazan Türkleri oluşturmaktaydı. Kazan Türkleri yerli Fin ve IX. yy.'dan itibaren büyük oranda, Kıpçakların karışmasından meydana gelmiştir. Ruslar ve bazı yabancılar tarafından Tatar ismini almışlardır.

Çirmişler, Fin kavimlerinden en kalabalık topluluğu oluşturmaktaydı. Bu halk Volga Nehri'nin sol koluna yerleşmişti. Arlar'da bir Fin kavmi mensubu olup, Kama'ya kadar uzanan bölgeye yerleşmişlerdi. İtil Nehrinin sağ tarafında Çuvaş Türkleri yaşamakta idi [2, s. 239–243]. Çuvaş Türkleri çok tanrılı bir dine sahiptir. Başkurtlar gibi, Mari, Çuvaş ve Mordvinlerin de geçimleri orman ve nehir ürünlerine dayalı olmuştur [12, s. 454].

Çirmiş ve Arlar avcılık, arıcılık ile uğraşmaktaydılar. Çirmişler cesur ve usta okçu olarak ün salmışlardır. Bu halk gayrimüslim olup Şaman inancına sahiptir. Çuvaşlar gemi yapımında ustalaştıkları bilinmektedir. Kazan Hanlığı'nda bir çok nehir bulunduğundan nehir donanması mevcuttur. Çirmiş, Ar ve Çuvaşların örf adetlerinde Kazan Türklerinin kültürü yoğun olarak görülür.

Hanlıkta, halkın çoğu köylerde yaşam sürmekte ve tarım ile geçimini sağlamaktadır. Nehirlerde balıkçılık gelişmiş olup, tuzlu balık ihracatı ülkenin ticari faaliyetlerinde önemli bir yer almaktadır. Çirmiş, Ar ve Çuvaşlar avcılıkla da meşgul olmuşlardır. Kazan Hanlığı'nda kürk ve deri ticareti oldukça ün salmıştır. Her yıl 24 Haziran'da kurulan Kazan Panayırı uluslararası ticarete önemli bir pazara sahip olup, bu panayırda kürk ve bal ticareti oldukça rağbet görmüştür. Ayrıca Batı Avrupa'dan imal edilen kumaşlar, Türkistan ve güneyden gelen altın gümüş işlemeli kumaşlar, takılar, pamuklu kumaşlar uluslararası bu panayırda rağbet görmektedir.

Kazan'da kuyumculuk zanaatında, Bulgarlar ve Altın Ordu Devleti'nin izleri görülür.

Kaynaklarda Kazan Hanlığın'da beş büyük cami, bunlardan birinin sekiz minareli olduğu geçmektedir. Fakat Kazan Hanlığı devrinden kalan tek mimari eser Süyem Bike Minaresidir (Han Mescidi) Bu mimarinin ise sadece alt kısımlarının, hanlık döneminden kaldığı tahmin ediliyor. Diğer cami ve taş mimarilerin Kasım Hanlığı döneminden kaldığı sanılmaktadır [2, s. 239–243]. Kazan Kremlininde bulunan Kremlin surları ve kuleleri, Han Sarayı, Nur Ali Camii, Kul Şerif Camisi, Han Türbesi önemli İslam mimarisi eserlerindedir [13, s.168].

Türkistan ile yakın ilişkilerden dolayı Türkistan şehirleri örnek alınmış ve Kazan'da tasavvuf hareketleri, özellikle de Nakşibendi tarikatı rağbet görmüştür.

Kazan Hanlığı devrinden kalan yazılı belgenin az olması dil ve edebiyat konusunda bir sonuca varmamıza mani olmaktadır. Muhammed Emin Han'ın Farisi şiir yazdığı bilinmektedir. Ayrıca XVI. yy.'da Kazan ediplerinden Muhammedyâr Mahmud oğlunun yazdığı *Tuhfe-i Merdan* ve *Nur-i Sudur* adlı eserleri mevcuttur [2, s. 239–243].

Kazan Türkleri, İslamiyet'i kabul etmişler fakat Şamanlık dönemlerinden kalan bazı geleneklerini özellikle tarım ile ilgili kimi alışkanlıklarını devam ettirmişlerdir. Milli bayramlar Kazan Türklerinin yaşamlarına renk katmış, tarla ve ev işlerini daha keyifli bir hale getirmiştir [14, s. 22]. Kılık kıyafet konusunda Rusların Türklerden etkilendiğini görüyoruz. Knezlerin kıyafetleri Türklerinki gibi sırma işlemeli renkli uzun elbiselerdir [2, s. 137–138].

Kazan Hanlığının işgali sırasında yapılan tahribat nedeni ile dönem hakkında birinci elden kaynaklar, maddi manevi değerler yok denecek kadar azdır. Günümüze ulaşabilmiş kale duvarları ve kuleler, Türk-Tatar ve Rus kültür mirası olarak 2000 yılında UNESCO dünya kültür mirası listesine girmiştir [13, s. 164].

Tatar İsmine Dair

XIII. yüzyılda, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Türk topluluklarının yaşadığı bölgede Tatar adı ile bilinen bir Türk topluluğu görülür. Tatar adı Marco Polo'dan beri Türkler ve Moğolların ortak bir adlandırması olmuştur. Osmanlı Devleti dışındaki tüm Türk toplulukları neredeyse bu ad ile anılmıştır. Moğollar hiç bir zaman kendilerini Tatar olarak görmemiştir [15, s. 161].

Tatarlar, Göktürkler çağında otuz boy halinde idiler. Otuz Tatar'dan, dokuzu siyasî birlik halindedir ve onlara *Tokuz Tatar* denir. Tatarların

yurtlarının Tula'nın doğusunda Onon ve Kerülen boylarında yani çok sonraları Moğolların yaşadıkları yerler oldukları anlaşılıyor [16, s. 28; 17, s.139].

Çinlilere göre, Cengiz Han Kara Tatarlardandır. Cengiz'in ait olduğu Börçeginler kabilesi ise Kara Tatarların bir koluydu. Kültegin kitabesinde “*Otuz Tatar*” adı ile, Bilge Kağan Kitabesi'nde de “*Dokuz Tatar*” olarak bahsedilmiştir. Tatar ismi Moğol ve Türk kavimlerinin olduğu coğrafya ile sınırlandırılmış görünüyor [18, s. 1; 17, s.139].

Kazan Hanlarının hepsi Cengiz Han'ın soyundan gelmiştir. Kazan Hanlığının, devlet idarisi hakkında pek bir bilgi sahibi olmasak da, Türk-Moğol karışımı olan, Altın Orda Devleti gibi Cengiz Han ve Cengizoğullarının kurduğu devlet idari sistemi görülür [12, s. 454]. Kama bölgesinde bulunan Türkler, Ruslar ve bazı yabancılar tarafından Tatar olarak adlandırılmıştır. Türklerin bu adlandırmayı çok da benimsediği söylenemez. Moğol İstilasası zamanında askeri teşkilatın başında bulunan Tatarlara izafeten verilen bir isimdir. Kama dolaylarında Türk ahali tamamen Türk olduğu halde, özellikle Ruslar tarafından verilen bir Moğol adı ile tanınmışlardır. Tatar adı İdil boyu Türklerince hiçbir zaman benimsenmemiş ve Rus siyasi baskısı altında kabul edilmiştir [2, s.153].

Tatar kelimesi, Moğol demek de değildir. Şöyle ki; Barthold, Spuler, Boyle gibi Batılı araştırmacılar, Moğol ve Tatar kelimelerinin farklı anlam taşıdığına altını çizmişlerdir. Çin kaynakları, Reşidüddin et-Tabib'in Cami'u't-tevarih'i ve Moğolların Gizli Tarihi adlı eserlerde de Tatar ve Moğolların farklı kavim olduğu görülür [19, s. 435].

Sonuç

Bizans kaynaklarında, Turcia olarak bahsi geçen Türk toprakları, Doğu Avrupa yani günümüzdeki Romanya, Ukrayna ve Karadeniz'in kuzeyindeki toprakları kapsar. Hazar, Kuman, Peçenek ve Uzların Ukrayna'dan Urallara kadar hakimiyeti, Moğolların 1237'de bölgede hakimiyeti ele geçirene kadar sürmüştür. IV. asır sonunda Bulgar Türkleri İdil üzerinde Bulgar şehrini kurmuş, bu hakimiyet Moğolların 1237'de bölgede hakimiyetine kadar sürmüştür.

Türkistan ve Batı Sibiry'a'dan, yeni yeni Türk zümrelerinin Kama nehri dolaylarına gelmesi ile Moğolların nüfusu Türkler arasında yok denecek kadar azalmış. Altın Orda hanı Berke Han'ın Miladi 900 yılında, İslamiyet'i kabulü ile büyük bir kısmı Müslüman olan Orta İdil sahası ile Altın Ordu Devleti'ndeki Müslüman ahali ve Türk kavimlerinin birleşmesi sonucunda Kazan Türkleri adlı yeni bir etnik unsur meydana gelmiştir.

Aksak Temir'in, 1391 ile 1395 yıllarında, Kıpçak şehrini tahrip etmesi üzerine, *Altın Ordu Devleti*, dağılmaya başlamış. Bunun sonucunda, yer yer, Türk hanlıkları kurulmuştur. Kama Bulgarları'nın çoğunlukta olduğu Orta-İdil sahasında, *Kazan Hanlığı* adı ile siyasi bir teşkilatlanma meydana gelmiştir. Kazan Hanlığı, ismini hanlığın baş şehri olan Kazan'dan almıştır. Bu hanlığın kurucusu, Çingizoğullarından Uluğ Muhammed Han'dır. Uluğ Muhammed Han sadece Kazan Hanlığı'nın değil, Türk tarihinin de önemli simalarındandır. XV. yüzyıl başında, Altın Ordu topraklarında anarşiye son vermiş, Kazan Hanlığı'nı kurarak, Orta İdil de bulunan Türk illerini, Rus istilasına karşı güçlü bir şekilde korumuştur.

Uluğ Muhammed Han zamanında Kazan şehri tüccarların buldukları bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Moskova Knezliğini ve Rus şehirlerini yıllık vergiye bağlamıştır. Mahmutek, döneminde Kazan Hanlığı merkezi güçlü bir konuma gelmiştir. Moskova Knezliği ve Rus şehirleri yıllık vergilerini muntazam bir şekilde ödemeye devam etmiştir. Merkezleşmenin tamamlandığı Halil Han döneminde, Kazan Hanlığı'nda gruplaşmalar oluşmaya başlamıştır. Moskova Rusya'sı kuvvetlendiği ölçüde Kazan üzerinde baskısını artırmış; Çar III. İvan, Tatar Hanlıkları arasındaki mücadelelerden istifade etmiş, aynı zamanda dağınık Rus Knezliklerini, Moskova etrafında toplayarak Milli Rus Devleti'ni kurmuştur.

Halil Han'ın vefatı ile hanlık içinde taht mücadeleleri istikrarsızlık getirmiştir. Kazan Hanlığı, coğrafi olarak ticaret münasebetleri için elverişli olmasına karşılık, savunma bakımından elverişsiz bir konumdadır. Çar III. İvan 1478 yılında Novgorod şehrini ve ona tabi Sibirya'ya kadar uzanan geniş sahayı, kendi topraklarına katmıştır. Bundan sonra Kazan Hanlığı, Moskova tarafından tehdit edilmeye başlanmış ve Kazan Hanlığı üzerinde Rus baskısı büsbütün artmıştır. Muhammed Emin Han sekiz yıl boyunca, Rus çarı III. İvan'ın arzusuna göre hareket etmiş ve Rus tüccarlarına büyük imtiyazlar verilmiştir.

Kazan Hanlığı, Moskova hakimiyeti altında uydu bir devlet konumuna gelmiştir. Muhammed Emin Han, 1502 yılında ikinci kez tahta geçmiş; bu dönemde, Moskova Knezliği ile "Ebedi Barış" antlaşması (1512) imzalanarak, dostluk tesis edilmiştir. Bu durum Muhammed Emin'in 1518 yılındaki vefatına kadar devam etmiştir. 1550 yılında Ruslar, Kazan Hanlığı'nı kuşatmış fakat alamamışlardır. Çar IV. İvan, Kazan Hanlığı'nı alabilmek için Kazan'dan 60 km yukarda Sviyajsk Kalesi'ni yaptırmış (1551) ve Kazan şehri her taraftan abluka altına alınmıştır. Rus istilası ile Bulgar Tatarlar'ı tarafından biriktirilmiş olan medeniyet değerleri, kitaplar, el yazmaları, sanat eserleri tahrip edilmiş, cami ve mescitler yıkılmıştır.

Kazan şehrinin ele geçirilmesi ile Ruslara karşı mücadele sona ermiş değildir. Kazan Türkleri, Çirmişler ve Çuvaşlar yer yer Ruslara karşı ayaklanmışlardır. Türkler uzun yüzyıllar boyunca Moskova-Rus boyunduruğu altında yaşamaya mahkûm olmuşlardır. Kazan ilindeki ayaklanmalar, Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış ve Kazan Hanlığı, Moskova kolonisi haline gelmiştir.

Kazan Hanlığı, muhtelif din ve ırktan birçok kavmin bir arada yaşadığı bir memleket olmakla beraber siyasi, ekonomik ve kültür hayatında en etkin olan unsur Kazan Türkleri idi. Hanlığın ekonomik faaliyetlerini arıcılık, dericilik, avcılık, balıkçılık, ziraat ve ticaret teşkil etmekte idi. Her yıl 24 Haziran'da başlayıp birkaç hafta süren "Kazan Panayırı" milletlerarası ticarete önemli bir yer tutuyordu. Özellikle kürk ve bal ticareti bu panayırda oldukça rağbet görmekte idi.

Kazan şehrinde beş büyük caminin bulunduğu, bunlardan birinin sekiz minareli olduğu, hanın ve bazı devlet büyüklerinin "sarayları" olduğu kaynaklarca tespit edilmiştir. Kazan devrinden kalan yegâne yadigâr olan Süyüm-Bike Minaresi'nin ancak aşağı kısımlarının hanlık zamanına ait olduğu sanılıyor. Kazan ilinde, Hanlık devrindeki yerli edebî eserlerine ait belgeler bulunmamakla beraber, Türkistan tesiriyle bazı edebî eserler yazılmıştır.

XIX. asrın sonlarına kadar süren Rusların yayılcı politikaları sonucunda, Sibiryâ, Kazakistan ve Orta Asya'daki Türk toprakları, Rusların hakimiyeti altına girmiştir. Rus hükümdarları, işgal ettikleri Türk toprakları üzerindeki Türk ve Müslümanlara karşı çoğunlukla baskıcı ve yıkıcı bir politika izlemişlerdir. Karadeniz'in kuzeyindeki Türk topraklarını hakimiyeti altına alarak, başarılı bir şekilde İslavlaştıran Ruslar, dünyanın en geniş topraklarına sahip bir devlet olmuştur.

KAYNAKÇA

1. Yetişkin M. "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılması Üzerine Bazı Düşünceler". 2006. <http://dergisosyalbil.selçuk.edu.tr> (21.05.2020)
2. Kurat N. A. *Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Murat Kitabevi, Ankara. 2002.
3. Kurat N. A. "Kazan Hanlığı (1437-1556)". *Ankara Üniversitesi, DTCF. Dergisi*, Ankara. 1954. C. 12, S.3-4.
4. Türkoğlu İ. "Kazan Hanlığı, 1437-1556 yılları arasında Karadeniz'in Kuzeyinde İdil - Ural Bölgesinde Hüküm Süren Bir Türk Devleti". *TDV. İslam Ansiklopedisi*, Ankara. 2002.
5. Seyhan Ş. *İdil-Ural'da Unutulmuş Bir Türk Devleti: Kazan*. <https://www.academia.edu/7869792> (22.03.2020).

6. Togan Z. V. “Kazan Hanlığında İslam Türk Kültürü”. *İslam Tetkikleri Dergisi*, 1960. C.3, Sayı 0, <https://dergipark.org.tr/tr/>, (22.03.2020)
7. Ayan E. “Ünal Fatih, Ayneddin Ahmerov’un Kazan Tarihi”. *Karadeniz Dergisi Yayınları*, Ankara. 2009.
8. Şan E. *Moskova Rusyası ile Kazan Hanlığı İlişkileri (Şah Ali Döneminde (1516–1552))*. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Orta çağ Tarihi Programı, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul. 2008.
9. Yarullina R. “Tatar Rivayetlerinde Kazan Şehri”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 2009. S.2, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kdeniz/issue/16873/175644>, (22.03.2020).
10. Akmaz A. “Rus Yayılmacılığının Sistemleşme Süreci”. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Bartın. 2014. C.1, S.2, s. 29–44.
11. Kurat N. A. “Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli), (XIX. yüzyıla kadar)”. *Ankara Üniversitesi, DTCF. Dergisi*, Ankara. 1965. C. 23, S.3–4.
12. Donald O. “Kazan Hanlığı’nda İdari Yapı”. *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara. 2002. C.8, s.453–459
13. Tatar M. A., Plehvarian, N. K. “Mimari Açından Bir Türk-İslâm Şehri: ‘Kazan’ (15–16. yy)”. *Milli Saraylar, Sanat-Tarih- Mimarlık Dergisi*, İstanbul. 2019. S.163–178.
14. Çulpan Z. Ç. “Tatar Türklerinin Mevsimlerle İlgili Gelenekleri”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul. 2004.
15. Özey D. “Kazan Tatar ve Kırım Tatar Türkçesi Üzerine Yapılan Çalışmaların Bibliyografisi”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (Türklad)*, 2019. C.1, S.3, s. 160–206
16. Sümer, O. *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilatı - Destanları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul. 2016.
17. Tansü Y.E., Çerkezoğlu S. “Cengiz Han’ın Soy ve Moğolların Kökeni Hakkında Görüşler”. *International Academic Studies on Social and Education Sciences*, Gece Akademi, Ankara. 2020. s. 149–165.
18. Ağaldaq, S. “Moğol Devleti”, <https://www.tarihtarih.com/>, (13.02.2020)
19. Özdemir A. “Tatarların Kökeni Meselesi”. *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara. 2002.

Аңдатпа

Темірдің шабуылдарымен өте әлсіз мемлекетке айналған Алтын Орда мемлекеті XV ғасырдың басында бытырап кетті. Нәтижесінде бұл жерлерде түрік хандықтары құрылды. Солардың бірі Орта Еділ аймағында құрылған түрік-ислам мемлекеті саналатын – Қазан хандығы. Бұл хандықтың негізін қалаушы – Шыңғыс ұрпақтарының жалғасы Ұлы Мұхаммед Хан. Халил хан дәуірінде, орталықтандыру аяқталған кезде, Қазан хандығында түрлі топтар құрыла бастады. Патша III Иван татар хандықтары арасындағы осындай келіспеушіліктерді пайдаланып, шашырап кеткен орыс княздіктерін Мәскеудің айналасына топтап, Ресей мемлекетін құрды. 1478 жылы патша III Иван Новгород қаласын және Сібірге дейінгі аумақтарды өзіне қаратты. Қазан хандығына Мәскеу қауіп төндіріп, Ресейдің Қазан хандығына жасаған қысымы арта түсті. Ал Патша IV Иван Қазан хандығын басып алу үшін Қазаннан 60 шақырым қашықтықта Свияжск қамалын салдырды (1551), Қазан қаласы жан-жақтан қоршауға алынды. Орыс шапқыншылығының әсерінен Болгар татарлары жинаған өркениет құндылықтары мен өнер туындылары кітаптар, қолжазбалар жойылды, мешіттер қиратылды. Қазан түріктері, чигилдер мен чуваштар орыстарға қарсы түрлі көтерілістер ұйымдастырды, бірақ Қазан аумағындағы бұл көтерілістер қанды қырғындармен тұншықтырылды. 1437 жылы Ұлы Мұхаммед Хан құрған Қазан хандығы 115 жылдан кейін Мәскеу патшасы IV Иван тұсында ғана тоқтатылды. Алайда орыс билеушілері өздері басып алған түрік жерлерінде түріктер мен мұсылмандарға қарсы қатыгез әрі жойқын саясат жүргізді. Қара теңіздің солтүстік бөлігіндегі түрік жерлерін өз иеліктерін алып, мұнда шветтерді сәтті пайдаланған орыстар әлемдегі ең үлкен жерлерге ие болған мемлекетке айналды.

Кілт сөздер: Қазан, түрік, ислам, мемлекет, тәуелсіздік, Ресей.

(Е.Е. Тансү, С. Черкезоглу. Жаңа дәуірдегі түрік мемлекеті: Қазан хандығы туралы)

Аннотация

Золотая Орда, которая стала очень слабым государством с железными атаками, распалась в начале 15-го века. В результате здесь были созданы турецкие ханства. Одним из них является Казанское ханство, турецко-исламское государство, созданное в Среднем Поволжье. Основателем этого ханства является великий хан Мухаммед, потомок Чингисхана. Во времена правления Халил-хана, когда централизация была завершена, в Казанском ханстве начали формироваться различные группы. Царь Иван III воспользовался такими различиями между татарскими ханствами, чтобы объединить разрозненные русские княжества вокруг Москвы и создать русское государство. В 1478 году царь Иван III покорил город Новгород и территории вплоть до Сибири. Казанскому ханству угрожала Москва, и давление России на Казанское ханство усилилось. Царь Иван IV построил Свияжскую крепость (1551 г.) в 60 км от Казани, чтобы захватить Казанское ханство, и город Казань был осажден. Под влиянием русского вторжения были уничтожены ценности цивилизации и произведения искусства, собранные болгарскими татарами, книги, рукописи, разрушены мечети. Казанские турки, чигилы и чувашаи организовали различные восстания против русских, но эти восстания на территории Казани были задушены массовыми убийствами. Казанское ханство, основанное в 1437 году Великим Мухаммедом-ханом, было упразднено через 115 лет только во время правления царя Ивана IV Московского. Однако русские правители проводили жестокую и разрушительную политику против турок и мусульман на оккупированных турецких землях. Русские, которые захватили турецкие земли в северной части Черного моря и успешно использовали шведов, стали крупнейшими землевладельцами в мире.

Ключевые слова: Казань, Турция, ислам, государство, независимость, Россия.

(Е.Е. Тансү, С. Черкезоглу. Турецкое государство в новую эпоху: о Казанском ханстве)